

Weronika Wojnowska, Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku

Witraże - niezwykle dziedzictwo kulturowe Warmii

Propozycja zajęć edukacyjnych dla szkoły ponadpodstawowej

Słowa-klucze: dziedzictwo kulturowe Warmii, witraże sakralne, witrażownictwo, budownictwo sakralne.

Metody pracy i forma zajęć: wykład wspomagany prezentacją odnośnych stron i filmów w internecie, dyskusja.

Środki dydaktyczne: odtwarzacz DVD, internet, flamaster, kartki, długopisy.

Komentarz dydaktyczny

Co to jest witraż?

Witraż, którego nazwa pochodzi z łacińskiego vitrum i oznacza szkło, to kompozycja stanowiąca wypełnienie otworu okiennego (często podzielonego żelaznymi sztabami na poszczególne pola, tzw. kwatery), złożona z kawałków szkła, łączonych listwami z ołowiu. Powstawała w ten sposób wieloczęściowa kompozycja figuralna lub ornamentalna, w której ołowiane ramki stanowiły kontur rysunku, a jego charakterystyczne elementy (głowa, ręce, fałdy szat, itp.) podkreślano farbami witrażowymi. Tworzywo witraża stanowi szkło barwione w stanie płynnym (za pomocą tlenków metali) lub poprzez nakładanie na powierzchnię farb szkliwnych (składających się z mineralnych pigmentów i szkliwa), utrwalanych poprzez wypalanie w piecu.

Witraże charakterystyczne są głównie dla budownictwa sakralnego, ale wprowadzano je także do okien w rezydencjach – zamkach, pałacach i dworach, a także budynkach użyteczności publicznej, tj. w urzędach, szkołach, szpitalach, jak również w domach mieszkalnych – kamienicach miejskich czy willach.

Witraże są wyjątkowymi elementami wystroju wnętrz, pełniącymi funkcje dekoracyjne i przekazującymi treści symboliczne, mają jednocześnie moc oddziaływania na ludzką psychikę. Żeby funkcjonować potrzebują światła, które przechodząc przez witrażowe oszklenie, zależnie od pory roku czy dnia, nadaje mu specyficzny charakter i wpływa na emocje odbiorcy.

Witraż to dziedzina pomiędzy malarstwem, a rzemiosłem artystycznym. Proces jego powstawania, tak dawniej jak i dziś, jest wieloetapowy. Pierwszy etap to rysunek projektowy przedstawiający kompozycje i kolor witraża. Kolejny etap to powstawanie kartonu – gotowy już projekt przenosi się na karton powiększony do rozmiaru planowanego przeszklenia. Etap ostatni to docinanie szkieł według kształtów narysowanych na kartonie i oprawianie w ołowiane ramki oraz łączenie w kwatery osadzone następnie w oknie. Czasem wszystkie trzy etapy wykonywała pracownia witrażowa. Ale często etap tworzenia rysunku i kartonu należał do artysty, a etapem trzecim – docinaniem i oprawą szkieł zajmowała się pracownia witrażowa.

Historia witraży

Witrażowe przeszklenia otworów okiennych znane są od starożytności. Stosowano je w Egipcie, Rzymie, Bizancjum, Syrii. Były to wypełnienia okienne pozbawione rysunku, złożone z barwnych szkiełek oprawianych w stiuk, gips czy drewno. Klasyczna technika witrażowa zastosowana we wnętrzach kościelnych wykształciła się w Europie w IX w., zaś technikę szklenia dużych otworów okiennych opracowano we Francji około X w. i wówczas to powstał witraż, z użyciem ołowianych listew, w formie znanej nam do dziś. Rozkwit sztuki witrażowej nastąpił od wieku XII. Witraże stały się nieodłącznym elementem architektury gotyckiej, w której spełniały nie tylko rolę dekoracyjną, ale też funkcjonowały jako tzw. biblia pauperum (biblia dla ubogich), ukazując niepiśmiennym w większości odbiorcom sceny z Pisma Świętego. W Polsce rozwój sztuki witrażowej nastąpił dopiero w XIV w., a jego głównymi ośrodkami były: Toruń i Kraków. Po rozkwicie w czasach gotyku klasycznej techniki witrażowej w całej Europie, nastąpił jej regres. W XVII i XVIII w. nie było już potrzeby łączenia mniejszych szkiełek, bowiem postęp technologiczny w produkcji szkła pozwalał na przeszklenie dużych powierzchni jedną taflą, na którą nanoszono malowidła i następnie wypalano lub pozostawiano oszklenie bezbarwne. Dopiero w wieku XIX w., na fali zainteresowania sztuką dawnych wieków, a zwłaszcza architekturą i sztuką średniowiecza, odżyła także sztuka witrażu.

Witraże na Warmii

Na Warmii w zasadzie nie zachowały się witraże z okresu od XIV do XVIII w. Zresztą i w całej Polsce nie przetrwało ich wiele, a witraże gotyckie dziś spotkamy przede wszystkim w kościele mariackim w Krakowie, czy w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Za to na Warmii zachowała się ogromna ilość zabytków sztuki witrażowej z XIX i I poł. XX w., w niewielkim tylko stopniu świeckiej, a przede wszystkim sakralnej.

Jednak odwiedzając kościoły warmińskie, jeśli zachwycimy się witrażami, szerszej informacji na ich temat nie znajdziemy zazwyczaj w przewodnikach po regionie, ani w internecie, ani na tablicach informacyjnych przy wejściu do kościołów. Sztuka witrażowa w naszym regionie nie jest należycie zbadana i nie doczekała się jeszcze obszernej literatury. Zawierucha ostatniej wojny i zmiany historyczne jakie dokonały się po roku 1945 spowodowały ogromne luki w zasobach archiwalnych więc zebranie informacji o pracowniach, które realizowały warmińskie oszklenie witrażowe jest bardzo trudne. Brak również pełnej inwentaryzacji istniejącego zasobu witraży. Warmińskie witraże to w przeważającej mierze dzieła pracowni niemieckich, tylko w pojedynczych przypadkach są to witraże warsztatów ze Śląska oraz z terenu dawnych Prus Wschodnich. Dziś bez względu na narodowość wytwórców stanowią one niezwykle ważny element dziedzictwa sztuki witrażowej w Polsce i szczególne dziedzictwo kulturowe warmińskiego regionu, a także charakterystyczny, choć wciąż niedoceniany, jego wyróżnik. Krótki przegląd działających na Warmii w XIX i XX w. zakładów witrażowych pozwoli uświadomić jakiej rangi były to warsztaty i jak interesujące, i często wybitne pozostały po nich dzieła sztuki witrażowniczej. Z powodu niedostatku badań duża ilość witraży pozostaje bezimienna i czeka dopiero na odkrycie. Problemów badaczom przysparza fakt, iż większość witraży nie posiada sygnatur warsztatowych (podpisu wytwórcy), stąd przypisanie niektórych realizacji witrażowych konkretnym pracownikom jest bardzo trudne, a czasem wręcz niemożliwe.

W XIX i XX w. nie było na terenie Warmii żadnej lokalnej pracowni witrażowej. Z terenu dawnych Prus Wschodnich (których część po ostatniej wojnie znalazła się za wschodnią granicą) znamy, jak dotąd, jedną tylko realizację pracowni Roberta Sieberta z Królewca, autora oszklenia w kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie. Warto zwrócić uwagę na działalność w omawianym regionie dwóch znakomitych zakładów witrażowych ze Śląska - Adalberta Rednera i Adolpha Seilera. Szczególnie dużo oszkleń zrealizował tu pierwszy z nich, pochodzący z Pomorza, brat biskupa chełmińskiego, wrocławski witrażysta i malarz Adalbert Redner, który pozostawił po sobie spuściznę w postaci witraży w wielu kościołach m.in. w katedrze we Fromborku czy w kościołach w Giławach i Dywitach. Z kolei Śląski Instytut Witrażowy Adolfa Seilera z Wrocławia, jak dotąd znamy z jednej tylko realizacji, dla katedry fromborskiej. Był to najznakomitszy, najstarszy, największy i działający najdłużej śląski zakład witrażowy i jeden z ważniejszych w ówczesnej Europie. Pracownia wykonywała witraże do różnych krajów europejskich, a także do Ameryki.

Warmińskie witraże pochodzą z pracowni w różnych regionach Niemiec, ale w większości z warsztatów z Nadrenii. Najwięcej chyba witraży na Warmii wykonał zakład Heinricha Oidtmanna z Linnich k Akwizgranu. To jeden z najstarszych niemieckich warsztatów witrażowych, funkcjonujący nieprzerwanie od 148 lat w miejscu założenia, a prowadzony dziś już przez piąte pokolenie tej rodziny. Firma ma na swoim koncie mnóstwo zrealizowanych oszkleń witrażowych na całym świecie, przede wszystkim w krajach Europy, ale także w Ameryce i Afryce, a prowadzący ją witrażyści z rodziny Oidtmannów wstawili się również jako autorzy publikacji dotyczących historii witraży. Największą w regionie realizacją tej firmy (prawie sześćset kwater witrażowych) było oszklenie fromborskiej katedry. Ponadto witraże tej pracowni rozpoznano w wielu innych kościołach – w Bieniewie, Bisztyнку, Kwiecewie, Olsztynie, Orzechowie, Świątkach itd. Podobnie jak firma Oidtmanna, do tej pory, funkcjonuje inny znakomity nadreński warsztat Franza Binsfelda z Trewiru, który szczyty się już 125-letnią tradycją. Witraże tej firmy przetrwały w kościołach w Jonkowie, Sętalu i Sząbruku. Kolejny działający w naszym regionie zakład z Nadrenii, to firma Otto Petersa z Paderborn istniejąca od 95 lat do dziś, obecnie prowadzona już przez trzecie pokolenie tej rodziny. Realizacje tej firmy znane są nie tylko na terenie Niemiec, ale i w świecie. Na terenie Warmii, jak do tej pory, oszklenie tej pracowni, zidentyfikowano w kościołach w Plutach, Lutrach i Węgoju. Warto też wskazać pracownię znakomitego witrażysty Josepha Marii Machhausena z Koblencji. Można przypuszczać, że jego sprowadzenie na Warmię było zasługą, pochodzącego z Koblencji biskupa warmińskiego Filipa Krementza. Z udokumentowanych realizacji Machhausena na terenie Warmii wymienić można oszklenie katedry we Fromborku oraz kościołów w Płoskini, Św. Lipce, Bartągu czy Eldytach. Z kolei dziełem innego koblenckiego warsztatu - Wilhelma Mayra jest jeden z piękniejszych zespołów witrażowych w diecezji – w kościele w Klebarku Wielkim k. Olsztyna, o tyle interesujący, że identyczny niemal jak oszklenia kościoła św. Cecylii w Bonn.

Oprócz pracowni z Nadrenii wiele oszkleń to importy z warsztatów witrażowych z innych regionów Niemiec: Badonii, Bawarii, Saksonii czy Berlina. Na uwagę zasługuje na przykład firma Fritza Geiges z Freiburga, uważana za jeden ze znakomitszych niemieckich warsztatów witrażowych. Geiges wykonał oszklenie do katedry w Bonn, do kościołów w Berlinie, Frankfurcie, Magdeburgu czy Trewirze. Na Warmii jego dziełem jest oszklenie kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim. Imponujący zespół witraży wykonany do kościoła pw. św. Katarzyny w Braniewie niestety nie przetrwał ostatniej wojny. Warto także wspomnieć o realizacjach witrażowych znakomitej firmy

Mathiasa i Georga Schneiderów z Regensburga, które zachowały się np. w katedrze pw. św. Jakuba w Olsztynie czy w kościołach w Biesowie i Barczewku.

Na odnotowanie zasługują także realizacje warsztatów z Monachium, zwłaszcza, znanej na świecie, zarówno w Europie, jak i Ameryce, pracowni Franza Meyera, której Papież Leon XIII nadał tytuł Instytutu Świętego Apostolskiego Tronu, a król Bawarii Ludwik II – tytuł Królewskiej Nadwornej Pracowni. Firma Meyera, u schyłku XIX w. zatrudniająca około 500 rzemieślników i malarzy na szkło, była największą pracownią witrażową działającą w Prusach. Witraże Meyera ocalały w kościele pw. św. Krzyża w Braniewie i w kościele w Kochanówce. Inną zasługującą na wzmiankę firmą jest zakład z austriackiego Innsbrucku – Neuhauser & Jele, który wykonał witraże do wiejskiego kościoła w Tolkowcu. Ta sama firma zrealizowała najśłynniejszy chyba w Polsce witraż Stanisława Wyspiańskiego z przedstawieniem Boga Stwórcy w kościele franciszkanów w Krakowie.

Spotykając witraże, trzeba mieć na uwadze jak znakomite, prezentujące nie tylko europejski, ale i światowy poziom, pracownie witrażowe działały na Warmii. Warto więc szukać sygnatury, czyli podpisu autora, który często znajduje się w oknie w mało eksponowanym miejscu. Tym bardziej, że na wyjaśnienie i zbadanie czekają interesujące witraże lub całe ich zespoły – można zatem dokonać odkrycia.

Osobny temat stanowi, wykonane także przez znakomite pracownie, w XIX i I poł. XX w., oszklenie świeckie – w pałacach, w urzędach, na dworcach, w szpitalach, na plebaniach, w klasztorach, w kamienicach, ale często i w domach wiejskich (zazwyczaj jako skromne przeszklenie drzwi).

Witraże z regionu Warmii gromadzą także muzea: Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie i Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, ale zobaczyć je – na wystawach stałych i czasowych – można jedynie we fromborskim muzeum (które posiada jedną z nielicznych w Polsce muzealną kolekcję witraży). Można tu zobaczyć zarówno witraże sakralne, jak i świeckie – z fromborskiej katedry, z nieistniejącego kościoła pw. św. Andrzeja w Orniecie czy z Urzędu Miasta w Braniewie.

Przebieg zajęć

Etap I

Nauczyciel pyta uczniów o ich wiedzę na temat witraży, objaśnia co to jest witraż i jak powstaje, przedstawia krótką historię witraży i mówi o witrażach jako o szczególnym dziedzictwie kulturowym Warmii, pokazując witraże wybranych, działających w regionie pracowni. Niestety, nie ma dostępnych otwartych stron internetowych traktujących o witrażach warmińskich, można wskazywać poszczególne witraże w wymienionych w niniejszym scenariuszu kościołach. Przy wykładzie na temat historii witraży można posłużyć się krótkim filmem na ten temat, np. [youtube.com/watch?v=hlTUoG6rEso](https://www.youtube.com/watch?v=hlTUoG6rEso).

Etap II

Podjęcie próby wykonania projektu witraża po obejrzeniu krótkiego filmu instruktażowego: [youtube.com/watch?v=JAKBmAiGquI](https://www.youtube.com/watch?v=JAKBmAiGquI).

Uwaga: Tego typu lekcje można także przeprowadzić w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, gdzie eksponowane są witraże z regionu Warmii, zarówno sakralne, jak i świeckie.